

فصلنامه علمی سراج منیر، سال دهم، شماره ۳۶، پاییز ۱۳۹۸، صص ۳۷-۷۰

مقاله پژوهشی

تحلیل تطبیقی تأثیر میزان اجتهاد در تفسیر فرات کوفی و تفسیر عیاشی

زهره اخوان مقدم

دانشیار علوم قرآن و حدیث، دانشگاه علوم و فنون قرآن کریم، تهران، ایران

افشان بستاکچی*

دانشجوی کارشناسی ارشد علوم قرآن، دانشگاه علوم و فنون قرآن کریم، تهران، ایران

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۹/۲۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۹/۰۱)

چکیده

از ویژگی‌های مطالعات دوران معاصر در حوزه علوم اسلامی، تأیید ریشه‌دار بودن هویت فکری و اعتقادی شیعه و بازشناسی خلأها و کاستی‌ها برای جبران و تدارک آن‌ها است. از جمله این آثار در گستره علوم قرآنی و حدیثی، تفاسیر متعلق به قرن سوم و سال‌های آغازین قرن چهارم، با عنوان تفسیر فرات کوفی و تفسیر عیاشی است. این دو تفسیر از جمله تفاسیر روایی است، که از تفاسیر مأثور اولیه شیعه محسوب شده و مشتمل بر روایات مختلف خصوصاً روایات منقول از ائمه (ع) هستند. از جمله مسائل موجود در تفاسیر مذکور، موضوع اجتهاد و تأثیر آن در گزینش، چینش و تعداد روایات مربوط به هر سوره است. مذهب فکری، شرایط بومی و عصر زندگی آن دو مفسر مانند: گرایش غالب زیدیه بر کوفه در دوره زیست فرات، دوری وی از مدینه و عدم دسترسی به امام، فشارها و تنگناهای سیاسی، عصرغیبت، اختصاص عصمت به اصحاب کسا و وجود قرائن سندی از زیدین علی در سند روایات تفسیر فرات کوفی از جمله استنادات غالب بودن روش و نگرش زیدیه بر تفسیر فرات کوفی است. از طرفی نزدیکی عیاشی به مرکز نقل حدیث امامیه، انتخاب عناوین روایات در تفسیر عیاشی و ... از جمله مسائلی بوده که در انتخاب و نگارش تفسیر عیاشی مؤثر بوده است. اختلاف فاحش تعداد روایات ذیل هر سوره نوعی دخالت اجتهاد در نگارش تفاسیر نامبرده را بیان می‌کند. در این پژوهش با روش تحلیلی-تطبیقی مندرجات این دو اثر مقایسه شده، وجوه مختلف تفاسیر نامبرده مورد واکاوی قرار گرفته و نتایج قابل توجه آن در معرض دید مخاطبان است.

واژگان کلیدی: تفسیر روایی، عیاشی، فرات کوفی، اجتهاد، بوم‌های تفسیری.

* E_mail: a.bostakchi2602@gmail.com (نویسنده مسئول)

۱. مقدمه

یکی از مهم‌ترین منابعی که مفسران و علماء شیعی به منظور تفسیر آیات قرآن کریم بدان مراجعه می‌کنند، کتب مشتمل بر روایات منقول از معصومان(ع) در تفسیر قرآن بوده، که به تفاسیر روایی معروف‌اند. بی‌تردید تفاسیر مأثور شیعه که مشتمل بر روایاتی از ائمه(ع) بوده و از گران‌بهاترین میراث تفسیری مسلمانان در تبیین و تفسیر معانی و مقاصد بلند آیات قرآن محسوب می‌شوند. از جمله آثار موجود در گستره علوم قرآنی - حدیثی، تفاسیر متعلق به عیاشی و فرات کوفی است که از تفاسیر روایی شیعه به شمار می‌آید (ر.ک؛ علوی مهر، ۱۳۸۱: ۱۴۶). بررسی دوره زندگی هر دو مفسر (عیاشی و فرات) و عوامل مؤثر محیطی و شرایط موجود در عصری که آن دو در آن زندگی کرده‌اند؛ جهت‌دهی فکری آنها را تا حدودی تبیین کرده، که این شرایط در نوع اندیشه و باور فرات کوفی و عیاشی در انتقال روایات و شیوه نگارشی تأثیرگذار بوده‌است (ر.ک؛ طباطبائی ۱۳۸۵: صص ۱۲۹-۱۴۸).

با بررسی مقدمه این تفاسیر آنچه حائز اهمیت است؛ اینکه عیاشی و فرات هر دو اهمیت و جایگاه ویژه‌ای برای معصومان(ع) قائل بوده‌اند که این نکته از نقاط قوت هر دو تفسیر محسوب می‌شود (ر.ک؛ امین احسان، ۱۴۲۱ق: ۰۹). یکی از چالش‌های موجود در تفاسیر نامبرده، مسأله حذف اسانید روایات است که این امر به دو روش قابل توجیه بوده؛ اینکه ممکن است حذف اسانید توسط ناسخ گردآورنده این کتب، به منظور کاهش حجم کتاب صورت گرفته باشد؛ یا به دلیل نزدیک بودن زمان دو مفسر به عصر امامان(ع)، آن‌ها ضرورتی بر ذکر اسانید ندیده‌اند؛ بنابراین از آوردن سند مربوط به روایات صرف نظر کرده‌اند (ر.ک؛ معرفت، ۱۳۸۰: صص ۲۰-۳). همچنین با تأمل در هر دو تفسیر تأثیر میزان اجتهاد در متن روایات، چیش و گزینش روایات را دریافت که همین امر اختلاف تعداد روایات موجود در تفسیر فرات کوفی و تفسیر عیاشی را سبب شده‌است. اجتهاد در گرایش و نگرش مذهبی فرات کوفی و عیاشی، خود یکی از عوامل

مؤثر در انتخاب روایات بوده است. با دقت و استناد به نوع روایات مندرج در تفسیر فرات کوفی، می توان وی را یک شیعه زیدی با گرایش عرفانی دانست. وجود قرائن سندی که شامل روایانی است که در منابع رجالی شیعه امامی وجود ندارد و اسامی روایانی که گرایش زیدیه آنها محرز بوده مانند: روایاتی که از قول زیدبن علی در ذیل برخی آیات نقل شده است، به عنوان مثال در روایت ۵۳۶ در ذیل آیه ۲۸ سوره زخرف از قول زید بن علی آورده است:

رسول خدا جد ما و مومن مهاجر پدر ما و همسرش خدیجه مادر ما و دخترش فاطمه مادر ما است ... المعصومون منا خمسة: رسول الله و علی و الحسن و الحسين و فاطمه و اما باقی ما اهل بیت گاه گناه می کنیم همان گونه که مردم گناه می کنند ... (ر.ک؛ فرات کوفی، ۱۴۱۰ق: ۴۰۵). همچنین ذکر نام زیدبن علی ۲۹ بار در اسناد روایات تفسیر فرات کوفی به صورت اتفاقی نبوده و خود دلیل قابل تأمل بر اثبات این موضوع است که وی نگرش زیدیه خود را در تفسیر وارد کرده است. از طرفی با تأمل در تفسیر عیاشی می توان او را امامی مذهب معرفی کرد که این امر در متن روایات مربوط به تفسیر وی هویدا است. یکی دیگر از مسائل مورد توجه، منابع مورد استفاده این دو مفسر در کتب تفسیری است که در متن پیش رو به تفصیل به بیان آن پرداخته و در آخر فهرستی از تعداد روایات مربوط به هر کدام از سوره های قرآن کریم را در تفسیر عیاشی و فرات کوفی به صورت مقایسه ای مقابل چشم مخاطب قرار داده ایم.

حال به منظور تعیین چهار چوب کلی بحث جای طرح این سؤال است که: اجتهاد دو مفسر چه تأثیری در گزینش، چینش و تعداد روایات موجود ذیل هر کدام از سوره های قرآن داشته است؟

برخی از تحقیقاتی که در حیطه کتب تفسیری عیاشی و فرات کوفی به رشته تحریر در آمده و با پژوهش حاضر تشابه موضوعی دارند عبارتند از: «نگاهی به تفسیر فرات کوفی»، نوشته عبدالله موحدی محب (۱۳۷۸) که ابتدا به معرفی کلی نویسنده کتاب

پرداخته و سپس حول محور نویسنده و تفسیر فرات کوفی مطالبی را به تفصیل بیان نموده است. مقاله دیگری تحت عنوان «روایات تأویلی در تفسیر فرات کوفی» توسط مریم قبادی (۱۳۸۶) نوشته شده، که نویسنده به تطبیق و جری آیات با مصادیق عینی از مباحث علوم قرآنی در حوزه تأویل پرداخته است. نوشتار بعدی، مقاله‌ای با عنوان «نقد و معرفی روایات تحریف در تفسیر فرات کوفی» اثر مریم قبادی (۱۳۸۹) که بیشتر به روایات تحریف نما در تفسیر فرات کوفی پرداخته و ادله خود را در خصوص ردّ این اتهام آورده است. مقاله «کاوشی پیرامون مؤلف و روش تفسیر فرات کوفی» اثر عباس زارع بیدکی (۱۳۹۵) است که وی پس از بررسی آراء مختلف، به اثبات وثاقت مؤلف و کتاب تفسیری وی پرداخته است. اینک مقاله‌ها و پژوهش‌هایی که در حیطه تفسیر عیاشی نگاشته شده‌اند شامل: مقاله «علی بن بابویه قمی و محمد بن مسعود عیاشی» اثر عبدالرحیم عقیقی بخشایشی (۱۳۶۴)، که نویسنده پس از معرفی اجمالی از این دو نفر نقل قول‌هایی از ابن ندیم، شیخ طوسی و شیخ صدوق درباره آنها آورده است. همچنین مقاله «تفسیر عیاشی و بازیابی اسانید روایات آن در شواهد التنزیل» عنوان پژوهشی است که توسط سید کاظم طباطبایی (۱۳۸۵) نوشته شده و در آن، موارد اسناد تفسیر عیاشی در کتاب حاکم حسکانی را بررسی کرده است.

از آنجا که تفسیر عیاشی و فرات کوفی از کتب مورد توجه بزرگانی مانند: علامه طباطبائی و ابن ندیم و حاکم حسکانی بوده‌اند؛ بنابراین نگارندگان با بررسی تطبیقی بین این دو تفسیر روایی به مهم‌ترین مسائل، اعم از تأثیر نگرش مذهبی فرات کوفی و عیاشی در دو تفسیر، تأثیر میزان اجتهاد دو مفسر در چینش و گزینش روایات را مورد بررسی قرار داده و ضمن بیان نقاط قوت و ضعف تفاسیر نامبرده با ترسیم تعداد روایات مربوط به هر سوره، علت اختلاف در تعداد روایات موجود ذیل سوره‌ها را بیان نموده و نتایج قابل توجهی را حاصل کرده‌اند و همین امر نوآوری مقاله حاضر را تأیید می‌کند.

۲. معرفی فرات کوفی و مروری بر تفسیر وی

به منظور شناخت فرات کوفی و تفسیر وی به ذکر کلیاتی در رابطه با ویژگی‌های مفسر و تفسیر او ذکر می‌شود.

۲-۱. معرفی اجمالی فرات کوفی

فرات بن ابراهیم کوفی (متوفای ۳۵۲ق) از زمره رجال نیمه دوم قرن سوم و اوائل قرن چهارم هجری و معاصر دوران غیبت صغری است. «اینکه فرات در کدام بلد متولد شده، یا فوت کرده به روشنی مشخص نیست، آنچه به صورت قطعی و مسلم روشن است لقب «کوفی» او است. حال اگر کوفه محل تولد فرات یا حداقل محل نشو و نمای او باشد؛ نقش و تأثیر عوامل فرهنگی و فکری غالب بر این سرزمین در افکار و عقاید فرات انکار پذیر نخواهد بود. ایشان از معاصران شیخ کلینی و علی بن ابراهیم قمی و از طبقه استادان کلینی به شمار می‌رود» (آقا بزرگ تهرانی، ۱۹۸۳م: ۳۰۲).

وی در دوران زندگی خود در عصر غیبت صغری، در اوج بالندگی و شکوفایی بوده، هر چند این دوران یکی از سخت‌ترین دوران‌های شیعه به لحاظ فشارهای سیاسی و آشفتگی‌های فرهنگی بوده است (ر.ک؛ شریف قرشی، ۱۳۸۲: صص ۲۷۷-۲۷۹). اما با وجود چنین شرایطی بازتابی در تفسیر ایشان دیده نمی‌شود و کوچک‌ترین اشاره‌ای به غیبت و شرایط خاص آن نمی‌کند؛ هر چند شرایط حاکم بر آن زمان بر سایر آثار وی نمود پیدا کرده است (ر.ک؛ ابن بابویه، ۱۴۱۲ق: ۴۲۱). همچنین بافت اجتماعی که در دوره زندگی وی در کوفه حاکم بوده، «به دلیل هم‌زیستی ادیان ابراهیمی و آیین‌های جدید بیگانه‌ای چون موالی با سابقه زردشتی، و نیز وجود مجموعه گسترده‌ای از صحابیان بدری و برخی از مردمان فرصت طلب با طبقات مختلف اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی شرایط سختی را فراهم آورده بود» (مهدوی، ۱۳۸۶: صص ۱-۲۲). بنابراین دوری از مرکزیت اسلامی و غالب شدن روحیه نظامی‌گری بر مردم سبب به وجود آمدن جریان

فکری غلو در میان مردم شده بود، که از جدی‌ترین جریان‌های آن زمان به شمار می‌رفت و همین امر تأثیر قابل‌توجهی در نوع نگارش تفسیر فرات کوفی داشته است.

از اسناد روایات فرات کوفی در تفسیر وی می‌توان به نام برخی مشایخ او دست یافت. وی از مشایخ روایی زیادی نقل روایت کرده، مانند: حسین بن سعید اهوازی که از اصحاب امام رضا(ع) و امام جواد(ع) هستند (آقا بزرگ تهرانی، ۱۹۸۳م: ۲۹۸) هر چند اکثر روایات تفسیر فرات گرایش زیدیه دارد؛ اما نمی‌توان گفت مشایخ فرات نیز تابع گرایش زیدیه بوده‌اند؛ زیرا برخی از مشایخ وی از اصحاب ائمه است. نام فرات در سلسله اسانید صدوق و اسناد برخی روایات مرحوم سید بن طاوس در کتاب «اقبال» به فراوانی به چشم می‌خورد. به علاوه مرحوم شیخ حر عاملی از کتاب تفسیر فرات کوفی در وسائل الشیعه استفاده کرده و آن را جزء منابع مورد اعتماد شمرده است (ر.ک؛ حر عاملی، ۱۴۱۴ق: ۴۶). بنا بر این تفسیر فرات کوفی جزو تفاسیر مورد استفاده علمای بزرگ شیعه بوده که از مطالب آن در نوشتن کتب معتبر خود بهره برده‌اند.

در رابطه با نگرش مذهبی فرات کوفی باید بیان نمود، یکی از فراگیرترین جریانات در آن زمان کوفه و در عصر فرات، وجود دو گروه شیعه زیدیه و امامیه بوده؛ که وی در آن زمان به علت حاکمیت جریان زیدی به گروه زیدیه گرایش پیدا کرد و آنچه باعث اثبات این امر شده، متن روایات کتاب تفسیر وی می‌باشد که با آموزه‌های زیدیان نقاط اشتراک زیادی دارد (ر.ک؛ صائب، ۱۴۲۴ق: ۲۷۷).

اسامی راویانی که گرایش زیدیه آن‌ها مشهود بوده و نام آن‌ها در منابع رجالی امامی ذکر نشده، خود از جمله ادله مستند بر گرایش زیدیه است. نام زید بن علی ۲۹ بار در اسناد روایاتش آمده است، در روایت ۵۳۶ در ذیل آیه ۲۸ سوره زخرف از قول زید بن علی آورده است:

رسول خدا جد ما و مومن مهاجر پدر ما و همسرش خدیجه مادر ما و دخترش فاطمه مادر ما است ... المعصومون منّا خمسة: رسول الله و علی و الحسن و الحسين و فاطمه و اما

باقی ما اهل بیت گناه می‌کنیم همان‌گونه که مردم گناه می‌کنند ... (ر.ک؛ فرات کوفی، ۱۴۱۰ق: ۴۰۵). از طرفی فرات عصمت را فقط به اصحاب کسا اختصاص داده و با وجود زندگی در عصر غیبت صغری و ذکر نام المهدی در مقدمه کتاب؛ اما روایتی در تفسیر او مبنی بر اعتقاد وی به امامت ائمه اثنی عشر مشهود نیست (ر.ک؛ قبادی، ۱۳۸۶: ۱۲۳). لازم به ذکر است که فرات در شرایطی زندگی کرده که به دلیل فشارها و تنگناهای سیاسی و وجود گرایش‌های مختلف در آن دوران تنها جریان زنده و پویایی که در آن زمان حال و هوایی شیعی داشته، جریان زیدیه بوده، به همین منظور فرات بدین گرایش سوق پیدا کرد.

۲-۲. معرفی اجمالی تفسیر «فرات کوفی»

در باره فرات آنچه مورد اهمیت است، تفسیری است که به نام او شهرت یافته است. تفسیر فرات کوفی تفسیری روایی به زبان عربی است که در دسترس ما قرار گرفته، و با عنایت به اینکه بسیاری از روایات این کتاب در شأن امامان معصوم (ع) است، می‌توان جایگاه ارزشمندی برای فرات در نظر گرفت (ر.ک؛ استادی، ۱۳۷۰: صص ۷-۳۸). علامه مجلسی درباره ایشان می‌گوید: اگر چه بزرگان درباره شخص فرات، چه خوب و چه بد یادی نکرده‌اند؛ اما اخبار و روایات موجود در تفسیر فرات چنان است که با حدیث‌های معتبر که به دست ما رسیده، مرتبه خوبی را برای فرات مهیا نموده است.

با اینکه تا دو قرن بعد از مرگ ایشان تفسیر او بسیار مورد استفاده بوده و علی بن بابویه قمی از وی برای صدوق حدیث نقل کرده و حاکم حسکانی در کتاب «شواهد التنزیل» از او حدیث نقل کرده؛ اما از قرن ششم به بعد دیگر نامی از فرات آورده نشده است (ر.ک؛ حسکانی، ۱۳۹۳: ۲۴۶). سرانجام پس از حدود هشتصد سال از مرگ وی، در قرن یازدهم هجری نسخه‌هایی از تفسیر فرات به دست بزرگان شیعه مانند: حر عاملی و قاضی سعید قمی و معاصر نامدارش شیخ محمد المشهدی صاحب تفسیر «کنزالدقائق» و فیض کاشانی رسید، و از آن زمان به بعد نام فرات بن ابراهیم در کتب

تراجم ذکر شد (ر.ک؛ فیض کاشانی، بی تا: ۲۵۵). یکی از دلایل فاصله گرفتن از تفسیر فرات کوفی، دخیل کردن دیدگاه و گرایش زیدی وی در نگارش روایات بوده و همین امر موجب انزوای تفسیر او شده بود.

۳. مروری بر تفسیر عیاشی و معرفی وی

به منظور شناخت عیاشی و تفسیر او، کلیاتی در مورد ویژگی های مفسر و تفسیر ذکر می شود.

۳-۱. معرفی عیاشی

ابونصر محمد بن مسعود بن محمد بن عیاش سلمی سمرقندی (م حدود ۳۲۰) معروف به عیاش (طوسی، ۱۳۵۱: ۳۱۷). از مردم سمرقند و به قولی از بنی تمیم و از فقهای شیعه امامیه در عصر غیبت صغری است. وی از برترین های دوران خود به شمار می رفت و کتاب های او در نواحی خراسان از اهمیت ویژه ای برخوردار بود (ر.ک؛ ابن ندیم، ۱۴۱۵ق: ۲۴۴) عیاشی عرب تبار است و نسب او به قبیله بنی تمیم بر می گردد که به سمرقند مهاجرت کرده و سال ها بر آنجا فرمانروایی کرده است (ر.ک؛ طبری، ۱۳۵۸: ۴۱۴) بر این اساس او را تمیمی سمرقندی یا سلمی سمرقندی می نامند.

نگرش مذهبی عیاشی به گونه ای بود که در ابتدا وی با توجه به محیط زندگی خود که در نزدیکی سمرقند و بخارا می زیسته، پیرو مکتب اهل سنت بوده؛ سپس بر اثر مطالعه در کتب شیعیان و شنیدن حدیث عامه ذهن او متحول شده، بصیرت یافت؛ و به تشیع گرایید و از عالمان شیعی و صاحب جایگاه بالا و فضل و دانش بسیار شد. سرانجام فقه جعفری را پذیرفت و تمام اندوخته مالی خود را صرف هزینه در راه علم و نشر حدیث کرد (ر.ک؛ نجاشی، ۱۴۰۷ ق: ۳۵۰). نجاشی وی را «ثقه و صدوق او را عین «من عیون هذه الطائفة» معرفی کرده است. نیز ابن شهر آشوب در وصف او «برترین در علم میان

مردم مشرق» آورده است. بنابراین عیاشی نیز مانند فرات کوفی یکی از مفسران مورد تأیید علمای بزرگ است.

عیاشی نیز همانند فرات در عصر غیبت صغری زندگی کرده است. وی به سبب محیط زندگی خود در نزدیکی سمرقند، که اکثر ساکنان آن دیار اهل سنت بودند، سنی بود و سپس شیعه شد (همان). وی در میان اهل سنت و با شرایط آنان زندگی می کرد، بنابراین برای او پس از شیعه شدن، شرایط سختی به وجود آمد؛ اما عیاشی به تلاش خود مبنی بر تمایل به فضائل اهل بیت (ع) ادامه داد (ر.ک؛ امین، ۱۴۰۸: صص ۳۰۴-۳۰۷). در واقع عیاشی در عصری که فقه حنفی، تفکر مرجئی و حضور اسماعیلیه رایج بوده، در چنین فضایی به دفاع از فقه و کلام امامی پرداخته است. انتخاب موضوعاتی همچون خمس، وضو، ارث، و انتخاب موضوعات کلامی مانند: ایمان، شفاعت، امامت و ولایت در تفسیر وی، به منظور دفاع از اعتقادات امامیه بوده، که در آن زمان به دو شکل، یعنی نفی تفکر حنفی و اثبات اعتقادات امامیه صورت گرفت و این دفاع دوسویه از اعتقادات امامیه، یک دفاع قرآنی با روش نقلی روایی است (ر.ک؛ فهیمی تبار ۱۳۹۰: ۱۹۲).

در بررسی اسانید روایات عیاشی به نام بیش از ۴۰ تن از مشایخ می توان دست یافت که از این میان تنها شرح حال ۲۴ تن، هر چند به اختصار در کتب رجال مشاهده می شود (ر.ک؛ استادی، پیشین: ۲۵) بعضی از مشایخ عیاشی از منطقه ماوراءالنهر بوده اند، بنابراین حضور مشایخ حدیثی در ماوراءالنهر و استماع عیاشی از آنها مشخص می کند که ماوراءالنهر در عصر غیبت صغری از جمله پایگاه های حدیثی بوده است. سفرهای عیاشی به بغداد، کوفه، قم و مناطق خراسان و استماع حدیث از مشایخ این مناطق که از مراکز حدیثی به شمار می رفتند، نیز نشان دهنده تبادل حدیث بین حوزه های حدیثی آن دوران، و آشنایی عیاشی با محافل علمی این مناطق است (ر.ک؛ طوسی، ۱۳۸۲: ۵۳۰). از جمله مشایخ عیاشی خلف بن حماد، ابوصالح، و محمد بن نصیر بن شاهی از منطقه کُش

بوده‌اند عیاشی شاگردان بسیاری داشته‌است اما نامدارترین آن‌ها فرزند او جعفر بن محمد بن مسعود و دیگری ابو عمرو کاشی است.^۱

۳-۲. معرفی اجمالی تفسیر «عیاشی»

تفسیر عیاشی یکی از تفاسیر مأثور کهن شیعی است و از تفاسیر مهم حدیثی شیعه و دست آورد قرن چهارم هجری بوده که به دست ما رسیده‌است. از زمان علامه مجلسی به بعد، تنها نیمه اول این تفسیر در اختیار بوده و از نیمه دوم آن اثری نیست. در سال ۱۳۷۹ شمسی بنیاد بعثت تفسیر عیاشی را در سه جلد به چاپ رسانید که در جلد سوم قسمتی را تحت عنوان «مستدرک» مشتمل بر ۱۱۶ روایت تفسیری ذکر کرد، که این اقدام در نوع خود بی‌نظیر بوده و آنچه تحت عنوان مستدرک گردآوری شد، ذیل سوره مریم تا پایان قرآن است. این روایات از منابعی مانند: شواهد التنزیل، مجمع البیان، البرهان، امالی المفید، نورالثقلین، رجال کاشی، معانی الاخبار، تأویل الآیات، وسائل الشیعه، بحار الانوار، التوحید، علل الشرایع و مناقب ابن شهر آشوب استخراج شده‌است (ر.ک؛ عیاشی، ۱۳۸۰، ص ۱۱۷-۱۲۹).

فرات کوفی و عیاشی هر چند مربوط به یک محدوده زمانی هستند؛ اما محل زندگی و نوع نگرش و گرایش فکری و مذهبی هر دو با یکدیگر متفاوت بوده و این نکته تأمل برانگیز، در نوع نگرش و نگارش آن دو در تألیفات آنها اثرگذار بوده‌است. از طرفی با وجود اینکه فرات کوفی و عیاشی هر دو از مفسران به‌نام و مورد اعتماد زمان خود بوده‌اند؛ اما هر دو چندی پس از وفات، گمنام شده و تفاسیر آنها برای یک مدت زمان طولانی به فراموشی سپرده شد؛ بعدها توسط عالمان، دوباره در کتب علمی نام و نشان آن‌ها هویدا شده‌است.

۴. مقایسه مقدمه و متن دو تفسیر

مقدمه هر کتاب گویای کلیات موضوعی مطالبی است، که به صورت عمده در کتاب بدان‌ها پرداخته شده، و این مطلب در رابطه با تفسیر عیاشی و فرات کوفی نیز صدق می‌کند. در واقع نوع چینش مطالب در مقدمه این دو کتاب، خود دلیل بر پیروی آنها در متن، از عناوین موجود در مقدمه است.

۴-۱. مقدمه تفسیر فرات کوفی

در این مقدمه، فرات ضمن آوردن اسامی سوره‌های قرآن، به موضوع علم ظاهر و باطن قرآن و همچنین علم تفسیر و تأویل اشاره کرده (ر.ک؛ کوفی، پیشین: ۳) و به انحصار عصمت به اصحاب کسا و نفی آن از دیگران است. نخست در ذیل آیه ۳۳ سوره احزاب: فرات ... به صورت معنعن از علی بن قاسم پدرش روایت می‌کند: شنیدم زید بن علی می‌گوید: *إنما المعصومان منا خمسة لا والله ما لهم سادس. همان کسانی که آیه (أَنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا) (احزاب/۳۳) درباره آنان نازل گشت؛ یعنی پیامبر (ص)، علی (ع)، فاطمه زهرا (س) و حسنین (ع) است، اما ما اهل بیت به رحمت او امیدوار و از عذابش در خوف و هراسیم. نیکوکار ما دو اجر دارد و بدکار ما دو عذاب؛ همان گونه که به همسران پیامبر وعده داده شده است.^۲ ذکر نام زید بن علی در سند روایت و متن روایت به غالب بودن گرایش زیدیه وی در نگارش روایات تفسیری اشاره شده است که این نشان از تعصب وی بر آن عقیده است.*

۴-۲. مقدمه تفسیر عیاشی

در مقدمه این کتاب برخی روایات در خصوص مباحث علوم قرآنی آمده که بسیار مفید است. این احادیث دیدگاه‌های ائمه (ع) در باره برخی موضوعات علوم قرآنی مانند: «فضل القرآن، قرآن معیار سنجش روایات معصوم، اقسام آیات قرآن، ناسخ و منسوخ،

ظاهر و باطن، محکم و متشابه، ائمه محور بودن فهم قرآن، لزوم مراجعه به ائمه (ع) جهت فهم و تفسیر قرآن، علم ائمه به تأویل، تفسیر به رأی و نامطلوب بودن جدال در قرآن آمده است» (عیاشی، پیشین، ج ۱: صص ۳-۱۷).

عیاشی در مقدمه تفسیر خود هفتاد و سه روایت را در نه بخش با هشت عنوان آورده است (فهیمی تبار، پیشین: ۱۷۵).

ردیف	عنوان	تعداد روایات
۱	فی فضل القرآن	۱۷ روایت
۲	باب ترك الروايه التي بخلاف القرآن	۷ روایت
۳	فی ما انزل القرآن	۷ روایت
۴	تفسیر الناسخ و المنسوخ و الظاهر و الباطن و المحکم و المتشابه	۹ روایت
۵	تأویل کل حرف من القرآن علی وجوه	۲ روایت
۶	ما عنی به الائمة: من القرآن	۸ روایت
۷	علم الائمة: بالتاویل	۱۳ روایت
۸	فی من فسر القرآن برأیه	۶ روایت
۹	کراهیه الجدل فی القرآن	۹ روایت

عنوان‌های فوق به تنهایی باورهای عیاشی را نشان می‌دهد؛ اگر چه این عناوین از متن روایات گرفته شده‌است، اما آوردن آنها در مقدمه تفسیر امری اتفاقی نبوده و مفسر بر اساس آنها تفسیر خود را شکل داده‌است. به بیان دیگر بدون مراجعه به متن تفسیر می‌توان پیش‌بینی کرد که مفسر از چه کسانی و در چه موضوعاتی روایت آورده‌است.

۴-۳. موضع دو مفسر نسبت به دیدگاه اهل بیت (ع)

از آنجا که هر دو تفسیر از تفاسیر برجسته و کهن شیعه محسوب می‌شوند، به همین منظور توجه ویژه‌ای به دیدگاه‌های اهل بیت (ع) داشته‌اند و قسمت قابل توجه این تفاسیر در مدح، تأیید و تبعیت از آنها بوده، هر چند این نکته نیز قابل توجه است که در تفسیر فرات نسبت به حضرت علی (ع) از سایر امامان (ع) توجه بیشتری شده‌است (ر.ک؛ جلیلی، ۱۳۸۶: صص ۹۶-۱۲۳). به نظر می‌رسد هر دو مفسر تمرکز ویژه‌ای به روایات ائمه (ع) داشته‌اند؛ اما نوع نگرش و عقیده آن‌ها در انتخاب روایات متفاوت بوده و هر کدام روایات و آراء نزدیک به گرایش مذهبی خود را در تفسیر آیات قرآن ذکر کرده‌اند.

۵. مقایسه شیوه تفسیری فرات کوفی و عیاشی

اینک مقایسه‌ای بین شیوه تفسیری دو مفسر انجام می‌شود. در تفسیر فرات کوفی، مفسر به روش ترتیبی از ابتدای سوره حمد تا آخر قرآن را به صورت گزینشی تفسیر کرده، که حدود ۵۳۰ آیه را شامل می‌شود. وی از ابن عباس و زیدین علی و برخی صحابه و تابعان دیگر نقل روایت کرده (ر.ک؛ علوی، ۱۳۸۸: ۱۷۶) و غالباً احادیث را به صورت معنعن از ائمه اطهار (ع) روایت کرده‌است؛ در برخی از موارد از افرادی نام برده که در کتب اصول، تراجم و رجال ذکر و ترجمه‌ای از آنها نیست (آقا بزرگ تهرانی، پیشین، ج ۴: ۲۹۸).

در رابطه با روش تفسیری عیاشی باید بیان نمود که روش ترتیبی، مورد توجه عیاشی نیز بوده، و در کتابش از آن بهره گرفته است. وی از اول سوره حمد تا آخر سوره کهف بر اساس منابع نقلی تفسیر، آیات را با استفاده از روایات امامان معصوم ذکر کرده است (ر.ک؛ علوی، پیشین، ۱۳۸۱: صص ۶۲، ۱۸۳). عیاشی ابتدا در مقدمه‌ای کوتاه، احادیثی در حیطه قرآن و فضائل آن بیان نموده، سپس لزوم مراجعه به ائمه (ع) را برای فهم و تفسیر قرآن خاطر نشان کرده است. در ادامه با استفاده از روایات منقول از امام باقر (ع) و امام صادق (ع) به تفسیر برخی آیات قرآن پرداخته است (ر.ک؛ طوسی، پیشین، ۱۳۵۱: ۳۲۰).

با تأمل در تفاسیر فرات کوفی و عیاشی، می‌توان دریافت تعداد آیات روایات تفسیری در تفسیر فرات کوفی بسیار کمتر از تفسیر عیاشی است، برای نمونه فرات در ذیل سوره حمد آیات ۶ و ۷، یک روایت آورده؛ اما عیاشی در ذیل همان سوره ۲۸ روایت را ذکر کرده است. به نظر می‌رسد فرات کوفی آیات گزیده‌ای را با نگرش و روش روایی غالب زیدیه تفسیر نموده؛ اما عیاشی از روایات مربوط به همه امامان معصوم (ع) در تفسیر آیات قرآن بهره برده؛ بنابراین محدوده گسترده‌تری از آیات را در بر گرفته است.

۶. گرایش تفسیری عیاشی و فرات کوفی

یکی از مباحث مهم در مکاتب و روش‌های تفسیری، گرایش‌ها یا اتجاهات تفسیری (Approaches into Interpretation) است. گرایش‌های تفسیری، ویژگی‌ها و خصایص فکری یک مفسر است که پیش‌فرض‌ها و تراوش‌های فکری خود را در تفسیر اعمال می‌کند و باعث تمایز از سایر تفاسیر می‌شود. گرایش تفسیری عیاشی به این صورت است که به گزینش روایات فقهی پرداخته و در پی این امر دو هدف را دنبال کرده است: نخست تفسیر آیات الاحکام بر اساس مبانی امامیه و دوم نفی آن دسته از احکام فقهی اهل سنت که با احکام امامیه تفاوت دارد (ر.ک؛ فهیمی‌تبار، پیشین: ۱۷۴).

در حالی که این نوع گرایش در تفسیر فرات کوفی مشهود نیست؛ بلکه وی از گرایش عرفانی در نگارش تفسیر خود استفاده کرده است (ر.ک؛ قبادی، پیشین: ۸۶).

۷. اجتهاد و تأثیر آن در تفسیر فرات کوفی و تفسیر عیاشی

واژه اجتهاد از «جهد» یا «جهد» به معنای تلاش و کوشش است. به طور کلی اجتهاد به معنای به کار بردن تمام تلاش و کوشش برای رسیدن به مقصد است (ر.ک؛ فیومی، ۱۴۱۴ق: ۱۱۲) یکی از روش‌های تفسیری، که کامل‌ترین و جامع‌ترین آنهاست، تفسیر اجتهادی است. در واقع اجتهاد در تفسیر به معنای استنباط و فهم معارف و احکام قرآن با استفاده از منابعی مانند: آیات دیگر قرآن، روایات، قرائن عقلی، لغت، ادبیات و ... با داشتن صلاحیت برای تفسیر است (ر.ک؛ علوی مهر، پیشین: ۱۹۵) در دو تفسیر عیاشی و فرات کوفی هر چند عنوان کتاب‌ها «روایی» است، و اثری از کلام نویسندگان در تفاسیر نیست، اما با تأمل در نوع نگارش روایات تفسیری، تأثیر اجتهاد هم در نوع‌گزینش روایات، هم در نوع چینش روایات و انتخاب منابع روایات و حتی در تعداد روایات مربوط به هر سوره مشهود است. این امر نشأت گرفته از عوامل گوناگونی بوده که اسباب تأثیر میزان اجتهاد مفسر را فراهم آورده است.

۷-۱. تأثیر اجتهاد در گزینش روایات در دو تفسیر

همان‌طور که قبلاً ذکر شد فرات کوفی و عیاشی هر دو مربوط به یک عصر و زمان بوده‌اند؛ اما اختلاف چشمگیری در تعداد روایات مربوط به هر یک از تفاسیر وجود دارد. یکی از عوامل مهم و تأثیرگذار در این امر گزینش روایات است.

از جمله عوامل مؤثر در گزینش روایات در تفاسیر ذکر شده مذهب فکری، شرایط بومی و عصر زندگی آن دو مفسر است. شرایط شیعه در کوفه نسبت به سایر بلاد اسلامی بسیار متفاوت بود. دوری از مدینه و عدم دسترسی به امام، فشارها و تنگناهای سیاسی و گوناگونی اندیشه‌ها، شهادت امام حسین (ع) و قیام‌های خون‌خواهانه مختار و قیام زیدبن

علی، عصر غیبت و ... طبیعی است. در چنین شرایط آشفته‌ای تنها جریان زنده و پویای آن روزگار که می‌توانست روزنه‌امیدی برای مردم باشد، شیعه زیدیه بوده از این رو است که برخی گفته‌اند «اکثر روایات فی الکوفه الزیدیون» (عبدالحمید، بی‌تا: ۲۷۷). فرات نیز حاصل چنین اوضاعی بود. از بافت و ترکیب روایات فرات کوفی نگرش زیدیه محسوس بوده، که ممکن است علت این امر به اجبار شرایط محیطی و سیاسی یا به اختیار مفسر در گزینش روایات تفسیر فرات کوفی تأثیر گذاشته و از آنجا که میزان روایات موافق با گرایش زیدیه به منظور تفسیر آیات قرآن کمتر بوده؛ بنابراین تعداد روایات تفسیر فرات کوفی در مقایسه با روایات تفسیر عیاشی کمتر است. اگر چه فرات علاوه بر روایات زیدیه، به روایات ائمه (ع) تا امام سجاد(ع) استناد کرده، و از روایات صادقین (ع) به ندرت بهره برده‌است؛ اما گرایش غالب تفسیر فرات کوفی را گرایش زیدیه تشکیل داده تا گرایش امامیه.

روایات موجود در تفسیر عیاشی بیشتر حول محور مسائل و عنوان‌هایی شامل: فضیلت قرآن، دوری و ترک روایات مخالف با قرآن، اشخاصی که قرآن در رابطه با آنها نازل شده، علم ائمه (ع) به تأویل قرآن و نکوهش تفسیر به رأی و جدال با قرآن و در صدد ترویج اعتقادات و آموزه‌های امامیه است (ر.ک؛ عیاشی، پیشین، ج ۲: صص ۱۸-۲). همچنین به دلیل توجه مؤلف به آیات الاحکام، ویژگی فقهی این تفسیر بیشتر از سایر تفاسیر کهن امامیه از جمله تفسیر فرات کوفی است «روایات این کتاب احیاناً با روایات تفسیر منسوب به قمی، اصول کافی، من لا یحضر الفقیه و تهذیب توافقی کامل دارد که امتیاز مهمی برای آن محسوب می‌شود» (علوی مهر، پیشین: ۸۳).

«عیاشی امامی مذهب بوده و دایره گسترده‌تری در انتخاب روایات اختیار کرده» (طوسی، ۱۳۵۱: ۱۹) همین امر موجب اختلاف در نوع گزینش روایات این دو تفسیر است. فرات کوفی به دلیل زندگی در مکانی که به لحاظ مسافت از مرکزیت اسلامی فاصله داشته، این عامل در گزینش روایات وی تأثیرگذار بوده‌است؛ اما محل زندگی

عیاشی به دلیل اینکه از مراکز مهم حدیثی به شمار می‌رفته، این امر در گزینش روایات وی نقش اساسی ایفا کرده؛ (ر.ک؛ قبادی، پیشین: ۲۶). بنابراین روایات بیشتری را در کتاب تفسیر خود آورده‌است.

۷-۲. تأثیر اجتهاد در چینش روایات در دو تفسیر

اجتهاد فرات کوفی در نوع چینش روایات کتاب تفسیر وی نیز مؤثر بوده‌است. «وی در معرفی اهل بیت(ع) و امامان شیعه به ویژه حضرت علی(ع) تلاش بسیاری کرده‌است. از طرفی این اثر نیز مانند سایر آثار باقی مانده از گذشتگان دارای غث و سمین و نیازمند جرح و تعدیل و جداسازی است. فرات در این تفسیر به کثرت از روایات تأویلی، از نوع تطبیق بر مصادیق یا جری استفاده کرده، که از نظر عالمان این شیوه نوعی تفسیر باطن آیات نیز به شمار می‌رود. همچنین آیات در تفسیر فرات کوفی با غالبیت روایات زیدیه مرتب‌سازی و چینش شده‌است و آنجا که سایر امامان(ع) نیز در رابطه با آیه مورد نظر نقل روایت کرده‌اند؛ اما یا این روایات در دسترس فرات کوفی نبوده یا به اختیار خود اولویت را به روایات موافق با عقیده زیدیه داده‌است» (امین، پیشین: ۴۰۸).

اجتهاد در چینش روایات تفسیر عیاشی نیز رخ‌نمایی می‌کند. در سراسر تفسیر هیچ سخن و نقل قول مستقیم از عیاشی وجود ندارد، اما با تأمل در چینش روایات گزینش روایات از منابع روایی تحت عنوان تفسیر ذیل آیات آورده که خود نوعی اجتهاد محسوب می‌شود؛ همچنین وی با انتخاب عنوان برای روایات در مقدمه کتاب تفسیر عیاشی و برگزیدن موضوعی روایات به جریان اجتهاد کمک کرده‌است. عیاشی با ذکر روایات مربوط به آیات الاحکام سعی بر آن داشته روایاتی را ذکر کند که مورد اختلاف را مشخص و احکام مطابق با مکتب اهل بیت(ع) را بیان نموده، و این خود نشانه اجتهاد عیاشی در چینش روایات است. عیاشی در دو زمینه روش و گرایش تفسیری اجتهاد کرده‌است. اجتهاد در روش شامل انتخاب منابع و انتخاب در نوع چینش روایات برای

رسیدن به مراد آیات بوده و اجتهاد در گرایش، جداسازی و گزینش روایات مبتنی بر دانسته‌ها و مبانی فردی مفسر و برخاسته از نیاز زمان است (فهیمی تبار، پیشین: ۱۷۲).

۷-۳. تأثیر اجتهاد در منابع دو تفسیر

یکی دیگر از مطالب مورد اهمیت در دو تفسیر ذکر شده تأثیر اجتهاد در منابع مورد استفاده دو مفسر در نگارش کتب تفسیری آنها می باشد که در نوع خود دارای تفاوت‌های چشم‌گیری است.

با وجود اینکه تفسیر فرات از تفاسیر روایی شیعه شمرده می‌شود؛ اما وی از منابع گوناگونی مانند: اهل سنت، زیدیه و واقفیه نیز بهره گرفته است و در آن از قول صحابه و تابعین و افراد دیگر نیز نقل روایت کرده است (ر.ک؛ امین، پیشین: ۴۱۱). در تفسیر فرات کوفی محور غالب بر روایات آن تطبیق آیات کریمه بر اهل بیت (ع) بخصوص حضرت علی (ع) است؛ بنابراین می‌توان تفسیر او را از این زاویه «تفسیر موضوعی» به شمار آورد. به نظر می‌رسد تمام این مطالب به شرطی صحیح است که اصل انتساب تمام روایات به فرات صحیح باشد؛ در غیر این صورت معلوم نیست که این تصرفات از سوی چه کسانی و با چه اهدافی صورت گرفته است. ذکر روایاتی که در رابطه با شأن اهل بیت (ع) در تفسیر فرات ذکر شده این برداشت را سبب می‌شود (ر.ک؛ قبادی، پیشین: ۹۶).

تفسیر عیاشی نیز مانند تفسیر فرات از تفاسیر شیعی است، وی در نگارش تفسیر خود از میان منابع مکتوب و غیر مکتوب آنچه را با مبانی او هم‌خوانی داشته است، برگزیده و از میان مشایخ و راویان، روایات کسانی را که با باورهای رجالی و مذهبی او سازگار بوده را انتخاب کرده است. به بیان دیگر چنین نبوده که مفسر مجموعه‌ای از روایات را از منابع در دسترس به صورت تصادفی و بدون هیچ‌گزینشی در پی آیات آورده باشد (ر.ک؛ همان، صص ۱۵۶-۱۵۷) این امر خود تأثیر اجتهاد در متن روایات و روش تفسیری را می‌رساند.

اکثر روایات تفسیر عیاشی از راویان امامی نقل شده است؛ ولی در موارد متعددی روایات راویان عامه و راویان غیر دوازده امامی نیز مشهود است. در فهرست منابع آن کتاب‌هایی مانند: سیره ابی بکر، سیره عمر، سیره عثمان، سیره معاویه، معیار الاخبار و الموضح و ... (ر.ک؛ ابن ندیم، پیشین: صص ۲۴۴-۲۴۶) ذکر شده که اثبات می‌کند وی به روایت از اهل سنت استناد کرده است.

«عیاشی به عنوان یک رجالی، مذهب راویان را می‌شناخته و این امر از روایات او در «اختیار "معرفة الرجال" دریافت می‌شود» (طوسی، ۱۳۸۲: ۵۶۷) همچنین وی روایاتی در احکام ذکر کرده که بعضی مطلق و بعضی مقید است؛ در این موارد مقید را بعد از مطلق آورده است (ر.ک؛ عیاشی، پیشین، ج ۱: صص ۵ و ۲۲۴).

به طور کلی در هر دو تفسیر که از تفاسیر مهم شیعی محسوب می‌شوند، هر چند مفسران مدعی استفاده از منابع امامیه در تفسیر خود می‌باشند؛ اما از منابع اهل سنت و سایر گرایش‌ها استفاده شده است، که میزان تنوع در گرایش منابع در تفسیر فرات کوفی بیشتر از تفسیر عیاشی بوده است.

۴-۷. اجتهاد در گرایش و تاثیر باورهای مذهبی و دانسته‌های مفسران

تفسیر فرات کوفی بر عکس تفسیر عیاشی که منظم بوده، دارای ناسازگاری و بی‌نظمی است، به طوری که اگر کسی با ویژگی‌های دوران زندگی فرات کوفی، و گرایش فکری او آشنا نباشد، چنین بی‌نظمی در تفسیر فرات برایش غیر قابل درک خواهد بود.

عیاشی نیز در مقدمه تفسیر خود هفتاد و سه روایت را در هشت قسمت طبقه‌بندی کرده است. قرار دادن این دسته‌بندی در مقدمه امری اتفاقی نیست، بلکه انتخابی معنادار است و نشان از آن دارد که مفسر بر اساس آن‌ها تفسیر خود را نگاشته است. به بیان دیگر بدون مراجعه به متن تفسیر می‌توان پیش‌بینی کرد که مفسر از چه کسانی و در چه موضوعاتی روایت خواهد آورد (ر.ک؛ همان، ۹۹).

«اعتقادات مذهبی و گستردگی دانسته‌های علمی عیاشی بر تفسیر وی تأثیر گذاشته، به طوری که اگر شخصی به اعتقادات عیاشی آگاهی نداشته باشد، با خواندن تفسیر وی متوجه می‌شود عیاشی یک امامی مذهب است. همچنین جهت‌گیری‌های دوره زندگی عیاشی مانند: جریان کلام، تفسیر و حدیث نیز بر تفسیر وی تأثیر بسزایی داشته، زیرا عیاشی در دوره غیبت صغری زندگی کرده و از آن دوران به عنوان دوره دوم تحولات رویکردی علم کلام یاد شده است» (پاکتچی، ۱۳۸۰: ۱۶۵). با شروع عصر غیبت شاهد اوج گرفتن نص‌گرایی در زمینه تفسیر و علم کلام در حوزه امامیه بوده، و طبیعی است که عیاشی هم به شیوه نص‌گرایان تفسیر خود را سامان دهد.

عیاشی به دلیل سفر به مراکز علمی آن دوره؛ یعنی بغداد و کوفه، و بهره‌مندی از مشایخی مانند: جبرئیل بن احمد فاریابی، جعفر بن ایوب بن سمرقندی، حسین بن اشکیب متکلم معروف خراسان و دیگران، آگاهی‌های متنوعی داشته، گواه آن است که وی فردی آگاه به زمان خویش بوده، (ر.ک؛ طوسی، ۱۳۸۲: ۴۲۶) این آگاهی از جریانات فکری، عامل مؤثری در نگارش تفسیر او است. بر این اساس عیاشی برای پاسخ به نیاز زمان و دفاع از هویت قرآنی امامیه، تفسیری با گرایش فقهی - کلامی می‌نگارد و بر اساس سنت مرسوم از روش نقلی و روایی استفاده کرده؛ که این امر نیز می‌تواند یکی دیگر از عوامل تعدد روایات عیاشی نسبت به فرات کوفی باشد. می‌توان دریافت که عیاشی دایره مطالعاتی و علمی گسترده‌تری را نسبت به فرات کوفی داشته؛ بنابراین آیات بیشتری را نسبت به فرات کوفی مورد بررسی قرار داده؛ اما فرات به دلیل گرایش زبیدی و انتخاب گزینشی، آیات کمتر و به طبع روایات کمتری را در تفسیر خود نقل کرده است.

۷-۵. بررسی اجتهاد در تعداد روایات دو تفسیر

در تفسیر فرات از اکثر سوره‌های قرآن ولو به اندازه یک آیه یا بخشی از یک آیه، روایات تفسیری ذکر شده است، اما تعداد روایات آن در حدود ۷۶۶ روایت است، که نسبت به تعداد روایات تفسیر عیاشی که تا پایان سوره کهف ۲۶۴۹ روایت را آورده،

کمتر است. با توجه به هم عصر بودن دو مفسر به نظر می‌رسد علت این اختلاف، شرایط مختلف حاکم بر دوره زندگی آن دو و تأثیر اجتهاد در انتخاب روایات بوده، که این اختلاف چشم‌گیر را در تعداد روایات ذیل آیات در دو تفسیر تبیین می‌کند. در جدول زیر نگارندگان گزارشی از تعداد روایات موجود در تفسیر عیاشی و فرات کوفی ذکر کرده‌اند. لازم به ذکر است سوره‌هایی از قرآن کریم که فرات کوفی و عیاشی روایتی را ذکر نکرده‌اند با علامت (-) مشخص شده‌است:

جدول: مقایسه تعداد روایات ذیل هر سوره در تفسیر فرات کوفی و تفسیر عیاشی

شماره	نام سوره	تعداد روایات در تفسیر عیاشی	تعداد روایات در تفسیر فرات کوفی
۱	حمد	۲۸	۲
۲	بقره	۵۳۸	۳۸
۳	آل عمران	۲۰۳	۳۷
۴	النساء	۳۱۷	۳۳
۵	المائده	۲۳۶	۳۵
۶	الانعام	۱۴۷	۱۴
۷	الاعراف	۱۳۸	۱۸

۷	۸۷	الانفال	۸
۳۲	۱۶۸	التوبه	۹
۳۹	۵۱	یونس	۱۰
۲۲	۸۶	هود	۱۱
۱۳	۱۰۷	یوسف	۱۲
۲۳	۷۹	الرعد	۱۳
۱۰	۵۵	ابراهیم	۱۴
۹	۴۷	الحجر	۱۵
۱۱	۸۴	النحل	۱۶
۸	۱۸۰	الاسراء	۱۷
۴	۹۸	الکهف	۱۸
۱۲	۱	«ملحقات تفسیر» مریم	۱۹
۱۱	۳	طه	۲۰

۶	۴	الانبياء	۲۱
۱۲	۶	الحج	۲۲
۶	۴	المؤمنون	۲۳
۱۱	۱	النور	۲۴
۸	۱	الفرقان	۲۵
۱۳	۲	الشعراء	۲۶
۷	۳	النمل	۲۷
۸	۴	القصص	۲۸
۸	۲	العنكبوت	۲۹
۷	-	الروم	۳۰
۱	۲	لقمان	۳۱
۷	-	السجده	۳۲
۱۹	-	الاحزاب	۳۳

۴	-	سبأ	۳۴
۶	۱	فاطر	۳۵
۴	۲	یس	۳۶
۵	۶	الصفات	۳۷
۴	۴	ص	۳۸
۱۲	۵	الزمر	۳۹
۵	-	غافر	۴۰
۵	-	فصلت	۴۱
۲۱	۱	الشوری	۴۲
۱۶	۳	الزخرف	۴۳
-	-	الدخان	۴۴
۱	-	الجاثیه	۴۵
۱	-	الاحقاف	۴۶

۸	-	محمد	۴۷
-	۲	الفتح	۴۸
۱۲	-	الحجرات	۴۹
۹	-	ق	۵۰
۳	-	الذاريات	۵۱
۳	۲	الطور	۵۲
۸	-	النجم	۵۳
۳	۱	القمر	۵۴
۵	۳	الرحمن	۵۵
۶	۳	الواقعه	۵۶
۳	۳	الحديد	۵۷
۵	۱	المجادله	۵۸
۷	-	الحشر	۵۹

٦٠	الممتحنه	-	١
٦١	الصف	١	٣
٦٢	الجمعه	-	٣
٦٣	المنافقون	-	١
٦٤	التغابن	-	-
٦٥	الطلاق	٢	-
٦٦	التحریم	١	١٠
٦٧	الملک	١	٥
٦٨	القلم	١	٥
٦٩	الحاقه	-	٨
٧٠	المعارج	-	-
٧١	نوح	-	٤
٧٢	الجن	-	٥

۷۳	المزمل	-	-
۷۴	المدثر	۱	۴
۷۵	القیامه	۴	۲
۷۶	الانسان	۴	۸
۷۷	المرسلات	-	۱
۷۸	النبأ	۳	۴
۷۹	النازعات	-	۱
۸۰	عبس	۱	۱
۸۱	التکویر	۱	۶
۸۲	الإنطفار	-	-
۸۳	المطففین	۳	۶
۸۴	الانشقاق	۲	۱
۸۵	البروج	۲	-

۸۶	الطارق	-	-
۸۷	الأعلى	۲	-
۸۸	الغاشية	-	۴
۸۹	الفجر	-	۴
۹۰	البلد	۱	۵
۹۱	الشمس	-	۸
۹۲	الليل	۱	۵
۹۳	الضحى	۱	۶
۹۴	النشرح	۲	۵
۹۵	التين	-	۶
۹۶	العلق	-	-
۹۷	القدر	۴	۲
۹۸	البينة	-	۱۰

۹۹	الزلزله	-	۱
۱۰۰	العاديات	-	۴
۱۰۱	القارعه	-	-
۱۰۲	التكاثر	۱	۳
۱۰۳	العصر	-	۱
۱۰۴	الهمزه	۱	-
۱۰۵	الفيل	۱	-
۱۰۶	قريش	۲	-
۱۰۷	الماعون	۳	-
۱۰۸	الكوثر	-	۲
۱۰۹	الكافرون	-	۱
۱۱۰	النصر	-	۴
۱۱۱	السمد	-	-

۱	-	الاخلاص	۱۱۲
۱	-	الفلق	۱۱۳
۱	۱	الناس	۱۱۴
کل روایات فرات کوفی: ۷۶۶	روایات تفسیر عیاشی تا پایان سوره کهف: ۲۶۴۹ ملحقات: ۱۱۶		جمع

بحث و نتیجه گیری

در مجموع می توان کتاب تفسیری فرات کوفی و عیاشی را به صورت زیر خلاصه کرد:

۱. هر دو تفسیر از تفاسیر مهم شیعی محسوب می شوند که بسیاری از عالمان شیعی در نگارش کتب خود بدانها استناد کرده اند.

۲. از جمله عوامل مؤثر در نوع گزینش روایات در تفسیر فرات کوفی و تفسیر عیاشی، تأثیر نگرش مذهبی و شرایط عصر زندگی دو مفسر است.

۳. هر چند اجتهاد در عنوان تفسیر عیاشی و فرات کوفی قید نشده؛ و به نام تفاسیر روایی معروفند، اما اختلاف در تعداد روایات گواه تأثیر میزان اجتهاد در چینش و گزینش روایات بوده است.

۴. هر دو مفسر در مقدمه تفاسیر خود به ذکر عناوینی که در سیر کتاب قرار است بر اساس آنها تفاسیر خود را تدوین کنند، پرداخته اند؛ اما به طور کامل به آنچه در مقدمه

کتاب خود آورده‌اند آن گونه که باید عمل نکرده و بیشتر علایق و نظر شخصی خود را در انتخاب روایات تفسیری ذیل آیات بیان نموده‌اند.

۵. با توجه به هم عصر بودن فرات و عیاشی، اما اختلاف فاحش در تعداد روایات موجود در تفسیر آن دو گواه بر دخل و تصرف عقاید و گرایش فکری دو مفسر است.

۶. از بافت و ترکیب روایات فرات کوفی نگرش زیدیه محسوس بوده، که ممکن است علت این امر به اجبار شرایط محیطی و سیاسی، یا اختیار مفسر در گزینش روایات تفسیر باشد، از طرفی ذکر نام زیدبن علی در خلال روایات فرات کوفی خود از جمله ادله مستحکم در اثبات نگرش غالب زیدیه در تفسیر او است.

۷. دوری فرات از محل زندگی امام و نزدیکی عیاشی به مرکز نقل حدیث امامیه، همچنین انتخاب عناوین روایات در تفسیر عیاشی و... از جمله مسائلی است که در انتخاب و نگارش تفسیر فرات و تفسیر عیاشی مؤثر بوده است.

۸. به نظر می‌رسد تمام این مطالب به شرطی صحیح است که اصل انتساب تمام روایات به فرات صحیح باشد، با توجه به مفقود شدن هر دو تفسیر در برهه‌ای از زمان وجود چنین اختلافاتی در تفسیر فرات و تفسیر عیاشی ممکن است از طرف مولفانی باشد که دوباره به نگارش و جمع‌آوری آن‌ها همت گماشته‌اند.

منابع

قرآن کریم.

آقا بزرگ تهرانی، محمد محسن. (۱۹۸۳م). *الذریعه الی تصانیف الشیعه*. بیروت: دارالاضواء.

ابن بابویه، علی ابن الحسین. (۱۴۱۲ق). *الامامة والتبصرة من الحیره*. تحقیق محمد رضا الحسینی. بیروت: موسسه آل البيت لاحیاء التراث. الطبعة الثانية..

ابن ندیم، محمد بن اسحاق. (۱۴۱۵ق). *الفهرست*. تحقیق رضا تجدد. بی نا. تهران.

استادی، رضا. (۱۳۷۷ش). آشنایی با تفاسیر قرآن مجید و مفسران. قم. انتشارات: موسسه در راه حق.

_____ (۱۳۷۰ش). تفسیر عیاشی و مولف آن. *کیهان اندیشه*. [ش ۵، ص ۷-۳۸].
 امین، احسان. (۱۴۲۱ق). *التفسیر بالمأثور و تطویر عند الشیعه*. بیروت: دارالهادی.
 امین، سید حسن. (۱۴۰۸ق). *مستدرکات اعیان الشیعه*. بیروت: دار التعارف المطبوعات.
 بابایی، علی اکبر. (۱۳۸۱ش). *مکاتب تفسیری*. تهران: انتشارات: سمت.
 پاکتچی، احمد. (۱۳۸۰ش). «*امامیه*» *دایرة المعارف بزرگ اسلامی*. زیر نظر سید کاظم موسوس بجنوردی. تهران: مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی.
 جلیلی، سید هدایت. (۱۳۸۶ش). نگاهی دیگر به تفسیر اثری. *مجله علوم حدیث*. سال دوازدهم. شماره ۴۳.

حرّ عاملی، محمد بن حسن. (۴۱۴ق). *وسائل الشیعه*. تهران: انتشارات: المکتبه الاسلامیه.
 حسکانی، ابو القاسم عید الله بن عبدالله. (۱۳۹۳ش). *الشواهد التنزیل*. انتشارات: مجمع احیاء الثقافه الاسلامیه.

خویی، ابو القاسم. (بی تا). *معجم الرجال الحدیث*. قم: نشر مدینه العلم.
 شریف قرشی، باقر. (۱۳۸۲ش). *زندگی امام حسن عسگری*. ترجمه: سید حسن اسلامی.
 قم. انتشارات: دفتر انتشارات اسلامی.

صائب، عبدالحمید. (۱۴۲۴ق). *معجم مؤرخین الشیعه*. قم. ناشر: مؤسسه دائره المعارف الفقه الاسلامی.

طباطبائی، سید کاظم. (۱۳۸۵ش). «تفسیر عیاشی و باز یابی اسانید و روایات آن در شواهد و تنزیل». *مجله مقالات و بررسی ها*. دانشگاه تهران. ش ۷۹. (ص ۱۲۹-۱۴۸).
 طبری، محمد بن جریر. (۱۳۵۸ش). *تاریخ الامم والملوک*. قاهره: انتشارات مطبعه الاستقامه.

طوسی، ابو جعفر محمد بن حسن. (۱۳۸۲ش). *اختیار معرفه الرجال*. انتشارات: تهران وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

- _____ (۱۳۵۱ش). *الفهرست*. تحقیق اسپرنگر و دیگران. به
 کوشش محمود رامیار. انتشارات: دانشگاه مشهد.
- عبدالحمید، صائب. بی تا. *معجم مؤرخین الشیعه: الامامیه - الزیدیه*. ناشر موسسه دایره
 المعارف فقه اسلامی.
- عسکری، سید مرتضی. (۱۳۷۸ش). *القرآن الکریم و روایات المدرستین*. تهران:
 دانشکده اصول الدین.
- علوی مهر، حسین. (۱۳۸۱ش). *روش‌ها و گرایش‌های تفسیری*. قم: سازمان اوقاف و
 امور خیریه. انتشارات اسوه.
- _____ (۱۳۸۸ش). *تاریخ تفسیر و مفسران*. قم. انتشارات: جامعه المصطفی
 العالمیه.
- عیاشی، ابونضر محمد بن مسعود. (۱۳۸۰ش). *التفسیر العیاشی*. به کوشش سید هاشم
 رسولی محلاتی. قم. چاپخانه علمیه.
- فرات کوفی، فرات بن ابراهیم. (۱۴۱۰ق). *تفسیر فرات کوفی*. تحقیق کاظم المحمودی.
 تهران. انتشارات: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- فهیمی تبار، حمیدرضا. (۱۳۹۰ش). *اجتهاد در تفسیر روایی امامیه*. ناشر: دانشگاه امام
 صادق (ع).
- فیض کاشانی، ملا محسن. (بی تا). *محسن. النوادر فی جمع الاحادیث*. قم:
 انتشارات: کتاب فروشی کتبی نجفی.
- فیومی، احمد بن محمد. (۱۴۱۴ق). *مصباح المنیر*. انتشارات: دار الهجرة.
- قبادی، مریم. (۱۳۸۶ش). *نقد و تحلیل تفسیر فرات کوفی*. رساله دکتری دانشگاه
 تربیت مدرس.
- معرفت، محمد هادی. (۱۳۸۰ش). *تفسیر و مفسران*. قم: انتشارات موسسه فرهنگی
 التمهید.

مهدوی راد، محمد علی. (۱۳۸۶ش). «بازشناسی اندیشه غلو». *مجله مطالعات اسلامی*. شماره ۷۸، ص ۱-۲۲.

نجاشی اسدی، ابوالعباس احمد بن علی. (۱۴۰۷ ق). *رجال النجاشی*. قم: انتشارات مؤسسه نشر اسلامی.

پی‌نوشت‌ها

^۱ برای آگاهی از دیگر شاگردان عیاشی نک: استادی، ۷-۹.

^۲ همان، ص ۳۳۹ و ۳۴۰، روایت ۴۶۴.